

УДК 332.2

Г. П. ПАСЕМКО

ОСОБЛИВОСТІ ТОТАЛІТАРНИХ ДЕРЖАВНИХ МОДЕЛЕЙ РЕГУЛЮВАННЯ АГРАРНИХ ВІДНОСИН

Розглянуто особливості тоталітарних моделей регулювання аграрних відносин шляхом аналізу двох систем, які були протилежними за цілями, але мали значну кількість схожих рис у методах регулювання. Наведено характерні риси цих методів, щоб не припустити не тільки їх повторення, але й використання хоча б деяких їх деталей.

The general is examined and special totalitarian models of adjusting of agrarian relations by the analysis of two systems which were opposite for to the aims, but had a far of alike lines in the methods of adjusting. The personal touches of these methods are rotined, to shut out not only their reiteration but also use even of some their details.

Починаючи з того моменту, коли умовою існування аграрних відносин стала їх легітимізація з боку держави, виникли дві тенденції в підході до їх державного регулювання. Першою є прагнення до нічим не обмеженої влади держави стосовно аграрних відносин та їх суб'єктів. Найбільш повного виразу в сучасних умовах ця тенденція набула в системі державного тоталітаризму. Друга тенденція полягає в максимальній лібералізації економічного становища і умов господарювання суб'єктів аграрних відносин. У своїй абсолютній формі ці тенденції мають вигляд несумісних систем. Насправді ж справа є більш складною. Кожна з них є крайнім виразом суперечливого стану аграрних відносин. Ця суперечливість існує завжди і полягає в тому, що вони кінцевою метою мають створення економічних передумов для задоволення таких потреб усього суспільства, від яких залежить його біологічне існування. Зважаючи на це, суспільство не може бути байдужим до цих відносин і повинно впливати на них. Історично виниклим інститутом, що здійснює цей вплив, є держава. З іншого боку, аграрна діяльність, як ніяка інша, вимагає врахування специфічних умов господарювання, господарської і трудової ініціативи, соціальної значущості цієї праці. Зазначені вимоги можуть бути реалізовані лише на засадах економічної та господарської свободи. За певних історичних умов в окремих країнах починає переважати і навіть набуває гіпертрофованої форми та або інша тенденція. Дослідження їх має теоретичне і практичне значення. Воно полягає в тому, що гіпертрофована форма виявляє джерела виникнення даного явища, їх внутрішні суперечності, кінцеві економічні та господарські наслідки, надає матеріал для того, щоб шляхом певних засобів державного регулювання аграрних відносин запобігти цих крайнощів.

Тоталітарні державні моделі регулювання аграрних відносин, що існували в ХХ ст. і залишки яких дають про себе знати до цього часу, не можуть розглядатися лише як історичне минуле, про яке доцільно просто забути. Суперечності, що

породили це явище, мають загальноекономічний характер і зародки їх існують завжди. З дослідницької точки зору особливості тоталітарних моделей регулювання аграрних відносин краще за все виявити шляхом аналізу двох систем, які були протилежними за цілями, але мали значну кількість схожих рис у методах регулювання. У зв'язку з цим необхідно виявити характерні риси цих методів, щоб не припустити не тільки їх повторення, але й використання хоча б деяких їх деталей. Крім того, такий аналіз є однією із передумов більш глибокого розуміння моделей державного регулювання аграрних відносин.

Дослідження проблеми в її первісному вигляді базувалося на функціональному підході до неї, основою якого були теоретичні положення, що свого часу були проголошені новою історичною школою та соціальним напрямом у політичній економії (Г. Шмоллер, В. Зомбарт, М. Вебер) [3, с. 463–475]. Позитивний аспект їх полягає в діяльнісному підході стосовно задоволення індивідуальних і суспільних потреб. У той же час у цьому напрямку переважали, стосовно регулювання аграрних відносин, заперечення плідності наукових узагальнень і проголошувався пріоритет держави як найбільш вагомого соціального капіталу нації, лише спираючись на який можна протистояти проявам соціального егоїзму та зловживань. Подальший розвиток цих ідей набув у працях О. Шпанна, який довів ідею пріоритету держави і духу нації до крайнощів, у зв'язку з чим вони стали одним із духовних джерел економічної політики націонал-соціалізму [8, с. 136–140]. Другим протилежним теоретичним джерелом тоталітарного підходу до держави стали доведені до абсурду ідеї диктатури пролетаріату як державної влади, що безпосередньо спирається на насильство [5].

Однією із особливостей зазначених джерел є їх ідеологізація. Усупереч їй, сучасні дослідження прагнуть викрити об'єктивну основу тоталітарних моделей регулювання аграрних відносин. За свідченням професора М. Таугера (США), такою основою була боротьба за продовольчу безпеку. Окремі аспекти тоталітарних державних моделей регулювання аграрних відносин розглянуто в роботах узагальнюючого характеру М. Домашенка, В. Рубаника під кутом зору регулювання відносин власності [2]. Цікаві узагальнення є в історії Другої світової війни, де на конкретному матеріалі показано діяльність тоталітарних держав з регулювання аграрних відносин в екстремальних умовах [4].

Теоретичною базою дослідження тоталітарних державних моделей стосовно регулювання аграрних відносин можуть бути сучасні уявлення світової економічної науки про системи економічної діяльності і типи їх організації (Р. Барр) [1], а також аналіз конкретних моделей аграрної економіки (П. Макаренко [6], О. Могильний [7]).

Практичні аспекти функціонування тоталітарних моделей регулювання аграрних відносин викладено в опублікованих державних і нормативних актах, а також у заявах політичних діячів націонал-соціалістичного спрямування. Невичерпним джерелом критичного дослідження цієї проблеми є рішення державних і партійних органів влади колишнього СРСР [5].

Метою роботи є аналіз теоретичних витоків і об'єктивних основ можливостей виникнення тоталітарних державних моделей регулювання аграрних відносин. Спираючись на цей аналіз, зробимо висновки про необхідність та шляхи запобігання

катастрофічним наслідком за умов вирішення проблем продовольчої безпеки на засадах принципів тоталітарних державних моделей регулювання аграрних відносин.

В основі будь-якої державної моделі регулювання економічних відносин, у тому числі й аграрних, лежить певна система економічної діяльності та відповідні їй типи організації та управління. Будь-яка економічна система характеризується трьома групами елементів [1, с. 170–171]: а) духом діяльності, тобто її основними збудниками; б) сукупністю соціальних, економічних та інституціональних елементів, що визначають рамки економічної діяльності і відносини між економічними суб'єктами; в) матеріальною субстанцією діяльності, тобто сукупністю її матеріальних і технічних передумов і способів.

В існуючій класифікації економічних систем прикладом їх тоталітарних різновидів виступають система корпоративістської та централізованої економіки [6, с. 173–179]. Головними ознаками корпоративістської економіки, яка набула завершеної форми у фашистській Італії, нацистській Німеччині, під час існування режимів Виші у Франції і Салазара в Португалії є: 1) економічна організація суспільства як сукупності організованих корпорацій, арбітром між якими виступає виключно держава; 2) створення і функціонування груп за видами діяльності, для кожної з яких сформовано особливі закони і особливий підхід до них держави. Проголошеною метою арбіторської діяльності держави є спрямування міжсоціальних і міжпрофесійних контактів для досягнення нібито загального блага, насправді ж нею є виключно інтерес держави; 3) використання техніки на засадах союзу і зговору корпоративізму і технократії.

Методологічними засадами цієї моделі є ідея “соціального цілого”, витоки якої ідуть ще від Шпанна [7, с. 139–147]. Державна політика, що базується на цій ідеї, проходить прийманні три етапи. На першому етапі йдеться про цілеспрямоване “покращання” тих або інших економічних ситуацій за допомогою керівного втручання держави. На другому етапі політика стосовно “соціального цілого” набуває не просто централістського характеру, але і закріплюється формальними актами. На державу покладається центральна роль у регулюванні будь-яких зовнішніх проявів економічного життя. Третій етап полягає в інкорпорованості кожного окремого виробничника або підприємця в систему цілісного і єдиного господарства (“соціальне ціле”) при стратегічно і тактично керівній ролі держави. Існування таких етапів означає, що деякі процеси, які характеризують перший і другий етапи і не здаються небезпечними, насправді за певних політичних і духовних обставин можуть набути форми певної конкретної моделі тоталітарного регулювання економіки.

Централізована економіка відрізняється тим, що це, по-перше, “наказова” економіка, будь-які економічні дії підкоряються наказам з цифровими викладеннями в них, що адресовані державою, єдиним центром прийняття рішень, конкретним економічним агентам. Приписи держави імперативні і не має значення, чи зафіксовані ці приписи в офіційних документах, чи існують у формі керівних положень відповідних державних чи політичних інститутів.

По-друге, тоталітарність має системний характер, оскільки держава визначає завдання економіки, засоби досягнення цих завдань та строки їх виконання. В основі цієї системності лежить апріорне регулювання центральною владою розподілу благ.

По-третє, ця система є економікою суто технічних виробничих одиниць, оскільки підприємство і підприємництво фактично зникають і перетворюються на функціональну ланку єдиної системи-фабрики, що охоплює все суспільство. Існування цієї системи пов'язується із соціальною доктриною, яка в сучасних умовах має надзвичайно різноманітні варіанти, тому її важко визначити абсолютно точно. Незважаючи на таку різноманітність, можна визначити принципи, які виконують роль “основоположної” конструкції при будь-якому підході до неї. До цих положень відноситься ідея досягнення достатку, подолання економічної та соціальної нерівності шляхом вилучення засобів виробництва із рук приватних власників, надання державі функцій управління не лише виробництвом, але і розподілом, і навіть споживанням створених матеріальних благ [7, с. 26, 43–44].

Процес становлення такої системи проходить етапи, схожі зі становленням корпоративної системи, це свідчить про те, що в методах функціонування цих систем є схожі риси. Ця схожість проявляється в засадах економічної політики, яка фактично перетворюється на всезагальну соціальну й економічну політику, яка охоплює “духовну міць” усього суспільства, а вона, у свою чергу, втілюється в “капіталі вищого порядку”, тобто державі. Держава має статус вищої керівної категорії, господарство в аграрному секторі під її впливом звільнюється від повернення працівнику належного продукту праці і не здійснює вилучення ренти, яка повністю йде державі. Така політика завжди має демагогічний відтінок, оскільки обіцяє підтримку не лише слабких особистостей, але й господарюючих суб'єктів. Вона спрямована на формування і максимальне зміцнення корпорацій та адекватних їм соціальних верств. У Німеччині мова йшла про підприємців залежно від розміру їх справи, в Радянському Союзі про колгоспне селянство, що мало всі ознаки специфічної верстви (повна залежність матеріальних умов життя від належності до цієї верстви, обмеженість прав, порівняно з іншими верствами, адміністративно-підтримувана неможливість вийти з неї).

Вплив тоталітарних державних моделей регулювання економічних відносин був настільки фундаментальним, що методи регулювання перетворилися фактично на специфічну форму економічних засад існування суспільства. Німецька економіка, наприклад, при націонал-соціалістичному режимі мала всі риси капіталістичної системи: приватна власність на засоби виробництва, концентрація економічної могутності на крупних підприємствах, капіталістичний, за своїми принципами, розподіл доходів. Але хоча там і була зовнішня оболонка капіталізму, всередині неї фактично не було капіталістичного змісту з точки зору механізму функціонування економіки. Цей механізм мав корпоративну природу, рушійною силою в ньому був вплив держави, яка безпосередньо і силовими засобами регулювала всі види діяльності. Схожим чином, хоча і юридично, й економічно організація соціалізму характеризується колективною власністю на всі засоби виробництва, держава шляхом необмеженої влади плануючих інстанцій керувала виробництвом і розподілом сукупного продукту, перетворюючи тим самим колективну систему на систему бюрократично-централізованої економіки, тобто економіку технічних і державно-обумовлених об'єктивних розрахунків.

Прояв типових рис обох тоталітарних державних моделей регулювання економіки за своїми методами стосовно аграрних відносин мав такі особливості: 1) вплив

держави на аграрні відносини був абсолютно командним за своїм характером, економічні важелі порівняно з ідеологічними і державними настановами мали другорядний характер; 2) існувало безумовне підкорення регулювання аграрних відносин політичним і ідеологічним догмам; 3) для втілення командних настанов стосовно аграрного сектору і його суб'єктів існували спеціальні політичні і навіть партійні інститути; 4) силовий і командний характер регулювання аграрних відносин призводив до викривленого використання стимулів розвитку аграрних відносин і впливу їх на стан аграрного виробництва; 5) фактичне неспівпадіння проголошених державою і фактично реалізованих цілей розвитку аграрних відносин, що, як правило, мало вкрай негативні, а іноді і трагічні наслідки стосовно продовольчої безпеки населення.

На перший погляд несподіваним і в той же час реальним виразом збігу державних методів регулювання аграрних відносин різних типів тоталітарних держав є факти використання тих форм господарювання, хоча це і проголошувалося тимчасовим явищем, які виникли під час колективізації.

Причина цього полягає в тому, що при всьому безмежному свавіллі тоталітарні режими все ж не можуть не враховувати певні об'єктивні закономірності, найважливішою з яких є забезпечення населення продовольством. Командний характер такого забезпечення і зумовлює неминучість використання певних організаційних форм, найбільш “доцільною” з яких є об'єднання в руках держави всіх форм розподілу продовольства. При цьому з організаційно-економічної точки зору не є вирішальним те, чим виправдовується така розподільча монополія, в одному випадку це пояснюється необхідністю боротьби за “життєвий простір”, а в іншому – потребами побудови нового, більш справедливого суспільства. Фатальною особливістю цих методів виступає те, що вони, як правило, супроводжуються трагічними для народу наслідками: у СРСР це був голод 1933 р., стосовно економічного панування держави в Німеччині – голодування і вимирання населення на тих територіях, які повинні були стати для неї “життєвим простором” і з яких безжалісно вивозилося продовольство.

На практиці особливості тоталітарних державних моделей регулювання аграрних відносин фактично пов'язані не стільки з їх загальноекономічною природою, скільки з методами регулювання і кінцевими ідеологічними цілями, що проголошувалися в суспільстві.

Націонал-соціалістична модель регулювання аграрних відносин базувалася на ідеї захисту “селянської крові” як джерела життя нації. Кінцевою метою моделі, з одного боку, було створення системи наслідування дворів як ланки корпоративної системи на території самої Німеччини [8, с. 157–160], з іншого – захват територій, однією із цілей якого було гарантоване забезпечення учасників захвату, незалежно від їх існуючого соціального статусу, земельними ділянками. Проміжним етапом повинно було стати “господарське опанування” захоплених територій.

Що стосується України, то в офіційних німецьких документах прямо проголошувалося, що на її території буде поселено 25 млн чоловік колоністів із поріднених арійських народів, котрі можуть не боятися важкої чорної роботи, для цього будуть застосовані українці. Колгоспна земля і колгоспне майно передавалися

у власність німецькій армії, а фактично німецькій державі. На перших порах захоплення селянами колгоспних земель і худоби заохочувалося, бо розглядалося як одна із форм розвалу колгоспів зсередини, але в серпні 1941 р. у секретній інструкції “Принципи ведення господарства на Сході” вже вказується на необхідність збереження колгоспної системи [2, с. 493–494]. Головною причиною таких дій була необхідність забезпечити стабільність поставок сільськогосподарської продукції, а значить, і її виробництва. Згідно з цим документом, колгоспи перетворювалися на “громадські господарства” у складі і в межах колишніх колгоспів. Вони проголошувалися непорушними і діяли за вказівками окупаційної влади, згідно з цими вказівками вводилася обов’язкова трудова повинність. При всьому цьому підкреслювалося, що “громадське господарство” повинно бути поступово замінено індивідуальним приватним землеволодінням. Для організації виробничої діяльності “громадських господарств” в їх межах між окремими дворами розподілялися земельні угіддя, наприклад, у Полтавській, Донецькій областях по 6-7 га на двір, у Сумській і Харківській – 4 га [2, с. 494]. Для ведення сільськогосподарських робіт господарства повинні були об’єднуватися в так звані “десятидвірки”. У ці об’єднання включаються лише ті господарства, що мали не менш 2-3 працездатних, дрібний інвентар і робоча худоба розподілялися між дворами, а якщо їх не вистачало – використовувалися спільно. Спільно виконувалися і трудові роботи. Збирання врожаю кожний двір проводив окремо. Усі ці заходи готували основу опанування українських земель шляхом німецької колонізації. Найближчим практичним результатом цієї політики було переселення уже в 1942 р. у 486 українських сіл 45 тис. німецьких колоністів, а в Полтавській області “сільськогосподарський фюрер” заявив, що кожному колоністу виділяється з колгоспних земель по 5 тис. га [2, с. 496].

Що стосується аграрної політики в більш широкому розумінні, то, крім використання колективних сільськогосподарських підприємств для максимальної експлуатації населення, проводилася політика застосування нееквівалентного обміну: за рахунок “ножиці цін” і введення спеціальних грошових знаків під час фінансової “реформи”, а також примусове використання робочої сили селян не тільки в Україні, але і за її межами. Використовувався також штучно організований голод як інструмент для придушення опору населення окупаційній політиці: “неблагонадійним елементам” землі окупаційна влада не давала, а відбирала і те, що в них було.

Про первинність механізмів забезпечення ідеологічних цілей свідчить те, що інтереси створення командної системи регулювання аграрних відносин, без чого інституціонально неможливо було забезпечити командними засобами продовольчу безпеку, свідчить характер фундаментальних економічних перетворень, які були підкорені так званим “державним інтересам”.

Так, 15 грудня 1928 р. у СРСР було прийнято “Загальні начала землекористування і землеустрою” [5, с. 96–108], де проголосилась націоналізація землі і виключна власність держави на неї. Держава зберігала за собою виключне право розпорядження землею, її землеустрою, доцільні покращання форм господарювання, директивно регулювало взаємини земельних користувачів і органів влади, встановлювало пільги і заохочення різним формам господарств. Метою всіх цих перетворень оголошувалося посилення соціалістичного будівництва

на селі. Таким чином, зміна форми власності на землю (націоналізація землі) була підкорена ідеологічно визначеним цілям держави з повним пануванням у механізмі державного регулювання аграрних відносин принципів “наказової” економіки. Саме цей механізм визначав долю аграрного виробництва, подальший розвиток він знайшов у Постанові ЦВК і РНК СРСР від 21 червня 1929 р. “Про заходи укріплення колгоспної системи” [5, с. 180–183]. Тут уже прямо вказувалося, які права в оперативно-господарській діяльності мають колгоспи, як вони повинні створювати основний і інші види капіталу, яким чином і через які органи здійснюється їх забезпечення сільськогосподарськими машинами, якими повинні бути фінансові плани і плани розподілу продукції. Були навіть розписані правила отримання і обов’язкового цільового використання кредитів, а також плани підготовки фахівців. З адміністративно-економічної точки зору створення адміністративно-командного механізму державного регулювання аграрних відносин фактично було завершено. Політичне й ідеологічне завершення знайшло себе в Постанові ЦК ВКП(б) від 11 січня 1933 р. “Цілі і завдання політичних відділів МТС і радгоспів” [5, с. 432–440]. Згідно з цією постановою, на політвідділі було покладено відповідальність не тільки за громадсько-політичний стан у колгоспах і радгоспах, але і за господарсько-технічну роботу, урожайність, догляд за худобою, своєчасну організацію посіву і збирання сільськогосподарських культур. Кінцевою метою всіх цих заходів проголошувалося виконання доведених до господарств обов’язків перед державою.

Механізм функціонування тоталітарних державних моделей регулювання аграрних відносин характеризуються опорою на колективні господарства як джерела експлуатації селян, нееквівалентним обміном, примусовим використанням робочої сили, репресивними методами стосовно селян аж до використання голоду як способу їх придушення.

Зважаючи на історичний досвід тоталітарних моделей державного регулювання аграрних відносин, найбільшими загрозами стосовно стану аграрних відносин і аграрного виробництва, які необхідно долати в зародку, є такі: а) спроба держави вирішити проблеми регулювання аграрних відносин і розвитку сільського господарства виключно силовими і адміністративними методами; б) підкорення завдань розвитку аграрних відносин не об’єктивним потребам розвитку суспільства та іманентним потребам виробників, а заздалегідь проголошеним і ідеологізованим цілям.

Для долання цих загроз абсолютний пріоритет у регулюванні аграрних відносин державою повинні мати економічні регулятивні засоби держави. До таких засобів відносяться: формування державної короткострокової та довгострокової політики щодо сільськогосподарських виробників; економічна підтримка виробництва найбільш важливих видів сільськогосподарської продукції, економічне забезпечення формування продовольчих фондів країни; забезпечення державою паритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію; захист вітчизняних товаровиробників від імпорту продукції, яка в достатньому обсязі виробляється в Україні; екологічний захист сільськогосподарської продукції; підтримка соціальної сфери села; бережливе ставлення до земельних ресурсів і контроль за їх раціональним використанням; піклування про ефективне функціонування й економічне заохочення агропромислового комплексу країни.

Література:

1. *Барр Р.* Политическая экономия : в 2 т. / Р. Барр ; [пер. с фр.] – М. : Международные отношения, 1995.
Т. 1 : пер. с фр. – 608 с.
2. *Домашенко М. В.* Власність і право власності : нариси з історії, філософії, теорії і практики регулювання відносин власності в Україні / М. В. Домашенко, В. Є. Рубаник. – Х. : Факт, 2002. – 551 с.
3. Історія економічних учень : підруч. / за ред. В. Д. Базидевича. – К. : Знання, 2004. – 1301с. – (Серія “Класичний університетський підручник”).
4. История второй мировой войны. 1939–1945 : в 12 т. / гл. ред. комиссия А. А. Гречко (предс.), Г. А. Арбатов [и др.]. – М. : Воениздат МО СССР, 1974.
Т. III. Начало войны. Подготовка агрессии против СССР. – 504 с.
5. Коллективизация сельского хозяйства : важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927–1935 / отв. ред. П. Н. Шарова ; АН СССР. Ин-т истории). – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – 576 с.
6. *Макаренко П. М.* Моделі аграрної економіки / П. М. Макаренко. – К. : ННЦ “Інститут аграрної економіки”, 2005. – 682 с.
7. *Могильний О. М.* Регулювання аграрної сфери / О. М. Могильний ; НАН України. Ін-т економічного прогнозування. – Ужгород : ІВА, 23005. – 309 с.
8. *Смит М. Н.* Буржуазная политекономия Германии и ее путь к фашизму // Очерки истории буржуазной политической экономии (Середина XIX в.) / М. Н. Смит. – М. : Изд-во. соц.-эк. лит-ры, 1961. – С. 106–167.

Надійшла до редколегії 27.03.2009 р.